

С.І. Шевченко
Кіровоградський державний
педагогічний університет ім. В. Винниченка

ПРОІГНОРОВАНІЙ ДОСВІД ПОЧАТКУ 20-х: ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ В ОДЕСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

© Шевченко С.І., 2003

У 1922—1923 рр. на території України (зокрема, Одеська область) діяла гуманітарна організація АРА, але в 1932—1933 рр. керівник держави Сталін відмовився від будь-якої зарубіжної допомоги.

У світі нагромаджено великий досвід надання гуманітарної допомоги населенню, потерпілому від екологічних катастроф, стихійних лих, військових дій, терористичних актів. У цій роботі беруть участь громадські організації, державні інституції, мешканці різних країн планети. Традиції інтернаціонального благодійництва значною мірою склалися протягом ХХ ст., відомого своїми світовими війнами та іншими катаклізмами. До останніх належить і голодомор на українських землях у 1930-х роках. І хоча снував він не в повоєнні 20-ті або 40-ві роки, але був найстрашнішим. Це спонукає до порівняння обставин, що спричинили до цього, аналізу становища в різні голодні періоди радянської доби. Особливістю голодомору 30-х років була ізоляція керівництвом СРСР потерпілих районів від можливості закордонної продовольчої допомоги. Між тим, у сталінські часи ще не мали забути досвіду плідної благодійницької діяльності іноземних організацій у 1921—1923 рр. у голодуючих губерніях радянських Росії та України.

Втім, у СРСР дослідження історії перших радянських років переважно акцентувалися на реальних чи уявних господарчих успіхах, зокрема, у галузі НЕПу. Замовчуваною на регіональному рівні і маловідомою в масштабах республіки в наступні десятиріччя була проблема голоду 1921—1923 рр., і, особливо, зміст допомоги іноземних благодійних інституцій населенню УСРР. У тих же працях, де про це йшлося, переважав тенденційний, ідеологічний підхід. Серед робіт радянської доби привертає увагу монографія А. Макаренка [7]. У розділі з тенденційною назвою “Бойся данайцев, дары приносящих”, присвяченому діяльності міжнародних благодійних організацій у радянських республіках, про Американську адміністрацію допомоги (АРА) він пише, як про шпигунську, контрреволюційну, антирадянську організацію допомоги, що брала участь у політичній грі “на російському голоді”. У праці Ю. Полякова “1921: победа над голодом” [11] пишеться не лише про допомогу невідкладно потребуючим їй, а й про спроби підризу радянської влади. Р. Ілюхіна вважала продовольчу допомогу іноземців таємною зброєю [5]. Д. Сташевський оцінював діяльність АРА, як імперіалістичну, антирадянську інтервенцію [12]. Зазначимо, що така оцінка свідомо чи ні, побічно слугує виправданню відмови сталінського керівництва від іноземної допомоги на початку 30-х років. Адже, виходило, що її надати могли знову ворожі СРСР сили. Все ж вказані дослідники відзначили і позитивне конкретним справам зарубіжної допомоги.

Нові дослідження з’явилися у добу незалежності України та в роки, що передували цьому. О. Мовчан звернув увагу на причини і наслідки голоду, діяльність іноземних організацій [9]. Досліджувалося становище дітей у голодуючих губерніях України та допомога

їм з боку закордонної Європи [4]. У книзі “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)” [6] С. Кульчицький розглядає, зокрема, причини пізнішого приходу в УСРР благодійних закордонних організацій порівняно з РРСФР. Репресії, пов’язані з голодом, вивчає М. Шитюк [14]. Доступнішими невідомі чи маловідомі документи про голод 1921—1923 рр. зробив вихід збірника з цієї проблематики [1]. Гадаємо, що на фоні цих загальнореспубліканських досліджень недостатньою є кількість публікацій, де б висвітлювалися регіональні аспекти надання допомоги голодуючим з боку міжнародних інституцій. У зв’язку з цим особливий інтерес становить діяльність у причорноморському регіоні Американської адміністрації допомоги. За умов відсутності дипломатичних зв’язків ця громадська організація зробила тоді найвагоміший внесок у порятунок від голодних смертей чи хвороб багатьох українців з півдня республіки. Її діяльність ставить під сумнів один із аргументів про неможливість надання допомоги з боку американців голодуючим у 1932—1933 рр. через відсутність дипломатичних відносин. Завданнями статті є дослідження масштабів, структури, часу діяльності АРА на Одещині, яка була однією з найбільш потерпілих губерній України.

На початку 20-х років зернові райони Поволжя, Північного Кавказу і України охопив голод. Розруха, спричинена Першою світовою і громадянськими війнами, революціями, політикою “військового комунізму”, поглибилась наслідками засухи 1921 р. Особливо постраждали Запорізька, Катеринославська, Донецька, Одеська, Миколаївська, частково Харківська, Полтавська і Кременчуцька губернії. Було зібрано лише 45 млн. ц зерна, скоротилося на 25 % поголів’я худоби порівняно з 1913 р. [10, 12].

Серед губерній, які особливо постраждали від голоду, була Одеська. Незважаючи на це, вона, як і інші регіони УСРР, мусила постачати продовольство до Росії. Зокрема, лише 04.07.1921 р. Одеській губернії було видано 28 нарядів для відправки хліба (по УСРР — 252, із яких виконано 85) [1, 55]. 2 серпня 1921 р. при Одеському губвиконкомі створено комісію допомоги голодуючим. Але головною її функцією була допомога не місцевому населенню, а мешканцям Поволжя. Комісія обкладала продовольчим податком “нетрудове” населення, здійснювала облік і розподіл добровільних пожертв і відрахувань із зарплати і пайків робітників, службовців, червоноармійців, розміщувала і працевлаштовувала людей, які прибували із Росії, організовувала для дітей інтернати.

Особливістю цього голоду було те, що з закордону мали можливість допомагати постраждалим. Особливо помітною була діяльність Американської адміністрації допомоги (АРА) під керівництвом Гувера. Уже 20 серпня 1921 р. вона уклала у Ризі угоду з РРСФР і розпочала поставку продуктів і медикаментів до Росії. Але на Україну її поширено не було. Концентрація партійного керівництва у Москві не сприяла роботі іноземних інституцій в УСРР. Лише взимку, коли ситуація особливо загострилася, зроблено перші кроки, щоб вирішити цю проблему.

10 січня у Москві підписано угоду між АРА і УСРР про допомогу голодуючим України. Українська влада згідно з нею погоджувалась на приїзд сюди американського персоналу, який мав би тут повну свободу і захист УСРР. На роботу в АРА могли бути прийняті за погодженням з місцевою владою і американці, затримані тут з 1917 р. Допомога мала прибути морем до російських чи українських портів, зокрема Одеси, а звідти доставлялись до місць призначення українською стороною. Вона ж мала забезпечувати їх зберігання, транспортування, охорону. Місцеві органи влади мали можливість бути представленими в структурах АРА. Вони мусили забезпечити приміщеннями для кухонь,

паливом, освітленням, водою, зв'язком організації АРА, вільний проїзд її працівникам. Влада УСРР мала інформувати населення про цілі і методи допомоги і допомагати інформувати американський народ про роботу АРА.

Зі свого боку АРА зобов'язувалася розподіляти свої продукти незалежно від національності, релігійного, політичного, соціального стану, обмежувати роботу свого апарату тільки допомогою голодуючим, не ввозити алкогольних виробів, допускати до митної перевірки свої вантажі [1, 68].

А між тим ситуація в УСРР погіршувалася. На початку 1922 р., нарешті, голодуючою було оголошено Одеську губернію. Як йшлося у січневому повідомленні Одеської губернської комісії допомоги голодуючим, “в Одесі і повіті зареєстровано багато випадків голодної смерті. Сумну участь голодуючих Одеського п. розділяє і робітниче населення окраїни Одеси, головним чином Молдавки. Помирають цілі сім'ї, не вистачає грошей навіть на півфунта хліба. В Тираспольському п. ...постраждало від голоду... 30 % населення... 16 (голодуючих — С. Ш.) волостей... Від голови Вознесенського волвиконкому т. Миколенко отримана телеграма, у якій він повідомляє, що становище у волостях повіту загострюється щодня” [1, 88].

Незважаючи на кризову ситуацію в УСРР, московське керівництво робило спроби блокувати початок діяльності тут АРА. 9 березня радник повноважного представництва УСРР у Москві повідомив голову ЦК Допголу УСРР Г. Петровського, що ЦК РКП(б) і Пленум Допголу ВЦВК заборонили поширення діяльності АРА за межі Поволжя [1, 102]. Це все затримало початок реальної роботи американців в УСРР.

Кризова ситуація з голодом, статус портового міста, чере яке надходила допомога, все ж сприяли початку допомоги американців голодуючим Причорномор'я навесні 1922 р. В Одесі діє районний уповноважений АРА. Серед початкових кроків було створення харчувальних пунктів. Перша дитяча кухня під егідою АРА відкрилась 30 квітня по вул. Дальницькій, 1 на 2800 осіб. На 23 червня діяло 24 дитячі кухні і протягом наступних 10 днів очікувалося відкриття ще кількох. Загалом ситуацію характеризує така таблиця [3, 8]:

№	Адреса	Дата відкриття	Пропускна можливість	Кількість дітей, що харчувалися
1	2	3	4	5
1	Дальницька, 1	30 квітня	2800	2508
2	Лісова, 9	7 травня	3700	3279
3	Розумовська, 3	12 травня	2500	2489
4	Новосельська, 31	11 травня	2200	2008
5	Зовнішня, 32	12 травня	2000	1994
6	Олексіївська пл., 13	15 травня	2400	2350
7	Нерубайська, 44	19 травня	1350	1321
8	Міська, 63	19 травня	950	960
9	Ярмарковий майдан, 183	19 травня	1700	1700
10	Дерибасівська, 7	19 травня	2400	1950
11	В-Арнаутська, 100	24 травня	2300	2309
12	Судовий пр, 2	25 травня	2200	2222
13	Кондратенка, 16	30 травня	2800	2493
14	Млинарська, 32	31 травня	700	691
15	Крива балка	5 червня	800	740

Продовження табл.

1	2	3	4	5
16	Застава, 1	5 чевня	1000	426
17	Смирновська, 7	21 червня	1500	900
18	Петропавлівська, 35	25 червня	1500	1524
19	Ринкова, 35	25 червня	2100	1530
20	Сер.-Фонтанна, 12	відкриється 29 червня	2000	—
21	Колонтаєвська, 7	відкриється 29 червня	1500	—
22	Отрадна, 15	відкриється 30 червня	1500	—
23	Велика Фонтанна, 16 ст.	4 червня	800	729
24	Серед. Фонт., 8 ст.	10 червня	1000	760
25	Куяльницький Лиман	21 травня	600	359
26	Хаджиб. Лиман	18 червня	400	165
27	Преображ. Сел.	18 червня	300	262
28	Кондратенка, 37	Відкриється 2 липня	2000	—

Із відкриттям усіх цих кухонь кількість дітей, яких харчувала АРА, зросло до майже 43 тис., для яких було заплановано з 1 липня по 15 серпня близько 1935 тис. раціонів. Крім кухонь, АРА харчувала в червні ще 8346 дітей у 149 інтернатах, пунктах губернського допголу, лікувальних та інших закритих закладах. Їм було видано 377139 раціонів. Особливістю дитячого харчування було те, що його видавали тільки у гарячому вигляді. Діти обідали незалежно від того, чи отримували вони інші види допомоги. Крім цього, 2 кухні АРА харчували одеських студентів при політехнічному і медичному інститутах. Тут харчувалися в обід 1714 осіб, які отримали на 28 квітня 47078 раціонів. При цьому студентський раціон становив 2,2 дитячого [3, 10].

Це було помітною допомогою голодуючих за ситуації, коли розмір державних надходжень не перевищував 7,5 % потреб. При цьому на початок літа масштаби лиха збільшились. Якщо на рубежі 1921—1922 рр. офіційно голодуючими було визнано Тираспільський і половина Одеського повітів, то до 1 травня голодували за інформацією голови ВУЦВК Г. Петровського до Москви Одеський, Тираспільський і Вознесенський повіти Одеської губернії. При цьому Україна на цей час з початку голоду направила в РРСФР 960 вагонів продовольства, а в свої голодуючі райони лише 232 вагони [1, 118].

З 22 червня АРА розпочала видачу в Одесі сухих пайків дорослому населенню. Першими двотижневий пайок отримали 1759 осіб із розрахунку по 1 ф. на день. Крім цього, було заплановано збільшити кількість отримуючих сухі пайки до 25 тис. осіб із 1 по 15 липня і до 70 тис. осіб до 15 серпня. На це все американці виділили 2475 тис. фунтів крупи [3, 10].

Втім не все в наданні допомоги залежало від американців. Були проблеми чіткого обліку голодуючих в одеських інституціях. Скажімо, 14.07 у місцевій конторі АРА відбулася нарада за участю місцевих представників. Розглядаючи ситуацію допомоги голодуючим, секретар допголу Білевич наполегливо вказував на необхідність надання насамперед продуктів харчування 8 тис. зареєстрованим безробітним. АРА погодилась одразу виділити 8 тис. пайків за новими списками цих громадян з указанням їх адрес. При цьому не вимагалось посвідчень будкомів і про медичний огляд, які мали подавати інші громадяни.

Але лише 29 липня АРА отримала від Одеської біржі праці перший список на 1100 безробітних без вказання повних імен, по батькові, прізвищ і адрес. Районний представник АРА в Одесі Дж. Г. Хайнес повідомив 31.07 повноважному представнику УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим К. Артамонову, що без цих даних неможливо виділити безробітним пайки [3, 16].

АРА проявила інтерес і до безпритульних дітей. У цей час в Одесі знаходилася їх велика кількість. Їхні батьки здебільшого помирали від голоду і епідемій. Безпритульні жили в антисанітарних умовах і були поширювачами заразних хвороб. Вони харчувалися на пунктах АРА з кількома тисячами дітей, які приходили з дому, шкіл і дитсадків. У зв'язку з цим американці довели свою стурбованість до президії губвиконкому, вважаючи за потрібне розмістити безпритульних в уже існуючі, або нові інтернати для харчування, санітарного догляду, виховання.

Хоча ця проблема й не належала до завдань АРА, все ж її районний уповноважений, керуючись гуманними принципами, виразив готовність сприяти місцевій владі у її вирішенні. При цьому президія губвиконкому мала зробити ось що:

1. Надати АРА приміщення, на 500-600 дітей (будинок з окремими кімнатами: Нововселівська, 84 або Шуваловський притулок — кол. конц. табір, кол. лікарню Дрознеса — Сер. Фонтанський шл., № 12).

2. Надати необхідне обладнання за доданим кошторисом за рахунок губвиконкому.

3. Взяти на себе щомісячні витрати за опалення, доставку води, освітлення, утримання приміщень і транспорту приблизно на мільярд карбованців.

4. Оплату праці службовців.

5. Надати належні гарантії виконання перерахованих вище зобов'язань.

Зі свого боку АРА брала на себе усі витрати з ремонту і приведення в належний стан відведених приміщень, забезпечувати дітей повним харчуванням, білизною і одягом [3, 42].

Влітку в Одесі діяв і пункт передачі посилок із Америки [1, 159]. Їх на пожертви американців ця організація закуповувала в Європі, а потім передавала голодуючим. Продовольство надходило через порт. Для швидшого розвантаження місцева АРА співпрацювала із Одеським губтрансом. Зокрема, у грудні очікувався пароплав “Стайвесант”. АРА просила 5 пар вагонів, щоб можна було посилено розвантажувати пароплав і одночасно завантажувати вагони [3, 55]. Звідси вони їхали в голодуючі губернії.

У 1922 р. під егідою АРА на Україні надавалась допомога голодуючим і з боку Єврейського об'єднаного розподільчого комітету в Америці (“Джойнт”). Ще наприкінці 1921 р. він обнародував відозву до земляцтв, де йшлося про те, що згідно з домовленістю з АРА, кожне земляцтво може надіслати у рідне місто продукти. “Джойнт” брав на себе закупівлю і пересилку посилок. Земляцтво при передачі грошей мусило подати список осіб, які ним визначені для розподілу продуктів [2, 168]. У 1923 р. “Джойнт” вийшов із системи АРА і діяв самостійно. Зокрема, на Одещині працювали на його тракторах.

У 1923 р. уряд радянської України випустив марки серії “Допомога голодуючим”. Виготовлялись вони у рейхсдрукарні в Берліні. Але, оскільки на їх випуск союзне міністерство пошти й зв'язку дозволу не дало, ці марки знаходилися в обігу короткий термін і лише в деяких містах. А серія марок із 7 номіналів “Допомога голодуючим Одеси”, взагалі, не потрапила до обігу [13, 154].

Навесні 1923 р. було підведено попередні підсумки діяльності іноземних організацій допомоги голодуючим в УСРР. Вона, переважно, концентрувалась у 7 губерніях, у т. ч.

Одеській. Першою у березні 1922 р. діяльність розпочала АРА. Вона набагато перевищила допомогу інших закордонних благодійницьких інституцій. Усього по УСРР за 1922 р. АРА видала 135 869 880 пайків, а за перші кілька місяців 1923 р. — 44 951 010 пайків. З початку кампанії по березень 1923 р. АРА видала медикаментів окремим амбулаторіям, лікарням і дитячим будинкам на 4 млн. крб. (золотом) [1, 191]. Влітку 1923 р. інституції АРА в УСРР припинили свою роботу.

Отже, діючи в непростих умовах на радянській території, АРА, як і інші міжнародні організації, надала суттєву допомогу голодуючому населенню УСРР. Вона була можливою до створення СРСР та в часи коли лише виникали союзні інститути. Допущення в республіку цих організацій, хоча й пізніше ніж до Росії, стало можливим і завдяки наполегливішій позиції керівництва УСРР, ніж це було в 30-х роках. Активною була і позиція громадських діячів Москви (Горького та інших), які зверталися про допомогу за кордон. Важливу роль відігравали зарубіжні громадські діячі, політики, такі, зокрема, як Нансен, Гувер та ін. Закордонна допомога сприяла подоланню голоду і його наслідків, певній стабілізації на селі. Надалі, гадаємо, перспективними є дослідження діяльності в губерніях України організацій системи місії Нансена, “Джойнт” тощо.

Не вичерпано, гадаємо, і потенціалу вивчення закордонних оцінок у першій половині 1930-х років ситуації в українському селі. Напевно, усі проблеми мають розглядатися синтезно, у взаємодії. З одного боку в цей час на зміну елементам колегіальності в керівництві більшовистської партії, які існували у досоюзні часи, настав час особистої диктатури Сталіна, яка спиралася на жорстку систему каральних органів. Суворо централізованою, практично, унітарною державою постав СРСР. Отже, в керівництва УСРР, яке до того ж часто перемішувалося неукраїнськими, відрядженими елементами, практично не було шансів добитися, ефективної допомоги хоча б з боку Москви, не кажучи вже закордонної, для зв'язку з закодними організаціями воно не мало, навіть, відповідних повноважень. Закритість Радянського Союзу, обмеженість в'їзду і пересування по країні іноземців суттєво обмежували або й позбавляли можливостей останніх отримувати тут об'єктивну інформацію, спостерігати за реальними процесами на селі. До того ж, постійний експорт хліба за кордон, навіть, і в голодні роки (!), високі темпи екстенсивної індустріалізації країни сприяли ідеологічному замовчуванню трагедії радянськими речниками. У зв'язку з цим з недовір'ям сприймалися реальні свідчення деяких іноземних журналістів про голод. До цього низка провідних найбагатших держав світу у цей час мали свої економічні чи політичні проблеми. Безпосередні ж звернення нерадянських українців, зокрема, Українського Центрального комітету з надання допомоги у Львові (тоді у складі Польщі) до посольства СРСР результатів не давали [8, 123].

*1 Голод 1921—1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін.; Упор.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Наук. думка, 1993. — 240 с. 2 Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-1074, оп. 1, спр. 12. 3 Державний архів Одеської області, ф. Р-87, оп. 1, спр. 16. 4 Диптан І.І. Дети и голод на Украине в 1921—1923 гг. // *Философская и социологическая мысль*. — 1991. — № 1. — С. 101—111. 5 Илюхина Р.М. *Лига Наций. 1919—1939*. — М.: Наука, 1982. — 357 с. 6 *Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928)*. — К.: Тетра, 1996. — 201 с. 7 Макаренко А.А. *Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны**

в 1921—1925 гг). — М.: Политиздат, 1976. — 319 с. 8 Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет за 1990 год (Пер. с английского). — К.: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЭНДИСИ, 1992. — 191 с. 9 Мовчан О.М. Голод 1921—1923 рр. на Україні // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 38—45, № 12. — С. 30—35. 10 Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття / Українське село: поступ, сподівання, тривоги. — К.: ІСДО, 1995. — 231 с. 1 Поляков Ю.А. 1921: победа над голодом. — М., 1975. — 112 с. 12 Сташевский Д.Н. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917—1933. — К.: Наук. думка, 1963. — 216 с. 13 Цімерл Ріхард. Україна і марки (Пер. з німецької) // Золоті ворота. — 1993. — № 5. — С. 146—161. 14 Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-50-ті рр. ХХ ст. — К.: Тетра, 2000. — 550 с.

ГАРЕТ РІЧАРД ВОН ДЖОУНЗ (1905—1935)

Короткий життєпис українського журналіста, який намагався донести до західного суспільства правду про голодомор 1932—1933 рр. в Україні. Подано цитати з його статей. У 1932—1933 рр. Г. Джоунз тричі відвідував Радянську Україну. Пішки обійшов багато уражених голодомором сіл на Харківщині. Добре володіючи російською мовою, побачив справжній стан та збагнув суть подій, що відбувалися тоді в СРСР. Прокомуністично налаштована британська преса звинувачувала його у наклепах на Радянський Союз. За правдиві описи побаченого від радянського уряду отримав звинувачення у шпигунстві та заборону на в'їзд в СРСР. Трагічно загинув у Китаї 1935 року.

Матеріал підготувала його племінниця М.С. Коллі та внучатий племінник Н. Коллі.

Г. Джоунз

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД СТАНУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В СРСР (КВІТЕНЬ 1933 р.)

Цю статтю англійський журналіст Гарет Джоунз (1905—1935) написав у квітні 1933 року на основі аналізу радянської преси з метою приватного поширення інформації про дійсний стан справ у сільському господарстві СРСР. Зроблено критичний аналіз кризового стану у хлібозаготівлі, тваринництві та МТС. Автор аргументовано доводить, що організація колгоспів та радгоспів була поверненням селян до кріпацького стану, а вся сільськогосподарська політика трималася на жорсткому державному терорі з метою збереження влади комуністичною партією. Своє дослідження Г. Джоунз підсумовує так: “Не треба думати, що всі ці погрози, так щедро обіцяні новим радянським законодавством та адміністративними розпорядженнями, залишаються на папері. Вони вже застосовуються з